
КРАВЕЦЬ В.П.,
доктор педагогічних наук,
професор, член-кореспондент
Національної академії
педагогічних наук України,
ректор Тернопільського
національного педагогічного
університету імені В.Гнатюка,
м. Тернопіль

ГУМАНІТАРНИЙ ВЕКТОР ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розкрито прикладні аспекти гендерних досліджень в контексті гуманістичної парадигми. Окреслено проблемне поле розвитку гендеру як наукового знання та навчальної дисципліни на засадах гуманістичного та феноменологічного підходів, розробки інноваційних освітніх технологій, релевантних демократичній системі загальнолюдських цінностей з метою формування гендерної культури майбутніх педагогів.

Ключові слова: гендер, гендерні дослідження, гендерна педагогіка, гуманістична парадигма, інноваційні освітні технології, гендерна культура.

В статье раскрыты прикладные аспекты гендерных исследований в контексте гуманистической парадигмы. Определено проблемное поле развития гендера как научного знания и учебной дисциплины на основе гуманистического и феноменологического подходов, разработки инновационных образовательных технологий, релевантных демократической системе общечеловеческих ценностей с целью формирования гендерной культуры будущих учителей.

Ключевые слова: гендер, гендерные исследования, гендерная педагогика, гуманистическая парадигма, инновационные образовательные технологии, гендерная культура.

The article deals with practical aspects of gender studies in the context of humanistic paradigm. The prospects of further development of gender as scientific knowledge and studies on the basis of humanities and phenomenological approach, development of innovative technologies, adequate for democratic system of human values intended to optimize

© Кравець В.П., 2014

personal and professional development of future specialists and formation of the youth gender culture have been defined in the research.

Key words: *gender, gender studies, gender education, humanistic paradigm, innovative educational technology, gender culture*

Особливої актуальності в період світової інтеграції людства, під впливом міжнародного жіночого руху, його інтелектуалізації та гуманізації набуває виявлення чинників і умов паритетної демократії, що передбачає реформування освітньо-професійної підготовки молодого покоління, зокрема набуття майбутніми фахівцями гендерних знань, умінь та навичок, розширення їхнього егалітарного світогляду, згідно стратегічних напрямків Болонського процесу та державної гендерної політики (Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (5.09.2005), «Державна програма щодо забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків в Україні до 2016 року»).

Як член міжнародних та європейських організацій, в інтересах розвитку, миру і прогресу, а також демократії та національної безпеки, Україна підписала всі міжнародні документи світового та європейського значення, в яких викладено положення гендерної рівності, і як країна-підписант визнала їх правомірність, сприйняла як орієнтир та взяла зобов'язання щодо їх виконання [4]. Так, Конституцією України (ст. 24) гарантоване забезпечення рівності прав жінок і чоловіків, що має важливе значення та є об'єктивною умовою для розбудови громадянського суспільства, в якому людина, її життя й здоров'я, честь і гідність є найвищою соціальною цінністю. На часі концептуальне визначення чітких орієнтирів гендерної політики та мобілізація національних зусиль на розроблення й втілення програм щодо розширення доступу жінок до основних державних ресурсів. Все вищесказане актуалізує проблему

впровадження гендерно-чутливого підходу в національну освіту.

Боротьба за соціальну справедливість як індикатор гендерної рівності на початку XXI ст. полягає в тому, щоб можливості людини якомога менше визначалися фактором статі. Якщо на законодавчому рівні ця проблема була вирішена, то виявилось, що фактична нерівність за ознакою статі, проте, збереглась у всіх сферах життя. У свідомості населення і надалі стійкою залишається тенденція пов'язувати «чоловіче» з культурним, а «жіноче» з природним, що, таким чином, обмежує принцип рівноправ'я статей. Реальна ситуація в цілому не відповідає правовим нормам. Відсутній комплексний підхід щодо утвердження гендерної рівності у структурі органів влади та державного управління, що суттєво перешкоджає позитивним перетворенням у суспільстві. Спостерігається значне відчуження жінки від системи прийняття рішень. Існуюча система заходів захисту прав жінок та чоловіків в Україні не відповідає сучасним економічним реаліям, практично відсутні механізми відповідальності за дискримінаційні дії щодо осіб обох статей.

У проблемне поле досліджень вітчизняних науковців ввійшли наступні гендерні проблеми, а саме: проблема бідності, за межею якої опинились близько 80% жінок; гендерний розрив в економічній сфері; прояви дискримінації на ринку праці; зростання кількості представниць жіночої статі на важких і шкідливих роботах; погіршення репродуктивної функції жінок і чоловіків; поширення проявів насильства й жорстокості в родині, що стає передумовою збільшення проявів злочинності у суспільстві; збільшення

трудової міграції та зростання рівня торгівлі людьми; зменшення як абсолютних, так і відносних показників народжуваності; стрімке скорочення середньої тривалості життя населення, демографічна, сімейна та соціальна кризи тощо. На новий рівень вийшла чоловіча проблематика, а саме: психологічне та фізичне насильство у житті чоловіків, захист їхнього здоров'я; неналежна збалансованість гендерних ролей у сім'ї тощо.

Очевидно, що в Україні є прояви гендерної дискримінації у відкритій чи прихованій формі, спрямовані на обмеження в правах і можливостях тієї чи іншої статі. Сучасна ситуація в країні потребує активізації гендерної політики, вироблення гендерної стратегії на всіх рівнях державного будівництва, введення гендерної складової в регіональні та загальнонаціональні програми розвитку. Особливо потребує змін система освіти та виховання, яка є потужним засобом відтворення суспільством гендеру і соціальних стереотипів.

Аналіз педагогічної літератури зі статевого виховання свідчить, що вітчизняна школа ніколи не була «безстатевою», як часто говорили. Навпаки, школа через навчально-виховний процес і педагогічну взаємодію активно реалізувала статево-рольову парадигму гендерної соціалізації учнів. Саме школі, на думку багатьох феміністських дослідниць, належить заслуга проведення ідей про природну рольову обмеженість жінок, формування комплексів професійної неповноцінності і соціальної депривації дівчат. Підвищення освітнього рівня, розширення наукових знань населення як дорослого (студентства), так і дитячого – необхідна умова зрушень у розвитку свідомості чоловіків та жінок.

На сьогодні більшість науковців підтримують інституціоналізацію системи гендерного підходу в педагогічній парадигмі в усіх ланках освітньої системи. Привабливим для них є орієнтованість гендеру як базової мето-

дології новітніх освітніх технологій на створення рівних, незалежних від статевої належності, можливостей для самореалізації людини у суспільній і приватній сферах життєдіяльності, у виконанні статево-рольових функцій чоловіка і жінки, подружніх партнерів, батька і матері, сексуальних партнерів тощо. Однак гендер у педагогіці поки-що є ексклюзивною методологією, науковою екзотикою. А відсутність повноцінного гендерного виховання і просвіти призводить до відхилень у формуванні особистості, гендерної неадекватності, нещасних шлюбів, а іноді й до серйозних психічних дисфункцій.

Гендерні дослідження привели до розуміння того, що проблема нерівності набагато глибша, ніж це уявлялось; що вона впирається у відтворення нерівності можливостей. Була переоцінена роль культури, популярних стереотипів, упередженості науки щодо формувань уявлень про жіноче й чоловіче, про мужність і жіночність та їх роль у творенні бар'єрів перед жінками й чоловіками.

Індивід засвоює певні правила поведінки та установки, які суспільство вважає відповідними до їх гендерних ролей у процесі соціалізації. Твердження про те, що саме суспільство формує ті чи інші стилі буття чоловіків і жінок, дуже точно і лапідарно висловлене Сімоною де Бовуар: *«...в суспільстві існують певні структури, які спонукають людей дотримуватися тих чи інших соціостатевих ролей»* [1].

На основі аналізу наукової літератури можна виділити два основних типи гендерних установок – патріархатні і феміністські. Для патріархатних установок характерні наступні особливості: 1) переконання, що в суспільних і сімейних відносинах має існувати жорсткий розподіл чоловічих і жіночих ролей; 2) погляд, згідно з яким чоловікові належить провідна, активна роль у сім'ї і суспільстві, а жінці – підпорядкована, пасивна; 3) переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім'я і кохання – основні цінності

для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім'єю – цінності чоловіків; 4) надання переваги сімейним відносинам, в яких чоловік є главою сім'ї, вносить основний вклад в бюджет сім'ї; 5) приписування жінці головної ролі в суспільстві – ролі матері, пов'язаної з народженням і вихованням дітей; 6) осуд поведінки жінки, в якій домінують орієнтації на самореалізацію поза сім'єю, на кар'єру, професійні досягнення; 7) уявлення про те, що патріархатна модель суспільства природна, зумовлена біологічними відмінностями статей; 8) засудження рівних прав жінки і чоловіка.

Феміністські установки свідомості включають в себе такі аспекти: 1) засудження використання біологічних статевих відмінностей для впровадження жорстко закріпленого, підпорядкованого становища жінки в сім'ї і суспільстві; 2) несприйняття існування в сім'ї і суспільстві строго закріплених чоловічих і жіночих ролей; 3) засудження розподілу сфер суспільного життя на чоловічі і жіночі; 4) переконання, що жінки і чоловіки в сучасному суспільстві мають не однакові можливості для самореалізації в різних сферах, і такий стан визнається несправедливим; 5) прийняття образу жінки (гендерного ідеалу), головними рисами якого є енергійність, активність, впевненість у собі, прагнення до свободи і незалежності, діяльність у різних сферах суспільного життя; 6) погляд, відповідно до якого для жінки високу цінність мають професійні досягнення, кар'єра, розкриття власних можливостей і здібностей, прагнення до самореалізації; 7) надання переваги сімейним відносинам, які не зобов'язують жінку всю себе віддавати турботі про інших; 8) погляд на виховання дітей, за яким суспільство повинно максимально прагнути до рівної участі батьків і матерів у житті дитини; 9) осуд ставлення до жінки як до суб'єкта сексуального пригнічення; 10) несприйняття подвійних стандартів у суспільній моралі в оцінці поведінки чоловіків і жінок у різних сфе-

рах життя; 11) переконання в необхідності глибокого усвідомлення жінками свого підпорядкованого становища, бажання змін у суспільній ролі жінки і розуміння важливості практичних дій у цьому напрямку [6].

Гендерна рівність – це рівна оцінка суспільством подібності й відмінності між жінками і чоловіками, різних соціальних ролей, які вони виконують; це рівне соціальне становище жінок і чоловіків, яке створюється за допомогою надання їм рівних умов для реалізації прав і творчого потенціалу особистості, здійснення спеціальних заходів для компенсації історичних і соціальних упущень, що заважають статям займати рівні позиції. Гендер – це характеристика соціальної (а не біологічної) приналежності до певного виду осіб, уявлення кожного індивіда про рольові характеристики та особливості поведінки тієї групи індивідів, до якої він належить [10].

Гендерний підхід у педагогіці й освіті – це індивідуальний підхід до прояву індивідом своєї ідентичності, що дає йому більшу свободу вибору і самореалізації, допомагає бути достатньо гнучким і вміти використовувати різні можливості поведінки. Починаючи з дитячого садка і до аспірантури, всі стосунки в учбово-виховних закладах відтворюють закладені в культурі уявлення про жінок, як підлеглих, залежних, таких, що не прагнуть до досягнень, а про чоловіків – як домінуючих, незалежних і «успішних». Цей процес не є явною чи навмисною метою освіти і небагато-хто з учителів усвідомлює, що він відбувається. Справа в тому, що окрім явно вираженого навчального плану, існує так званий *прихований навчальний план*, який зміцнює сексистські установки. Прихований навчальний план – це, по-перше, організація самого закладу, гендерні стосунки на роботі, гендерна стратифікація учительської професії. По-друге, сюди відноситься зміст предметів, по-третє, стиль викладання. Ці три виміри невидимого навчального плану не

просто відображають гендерні стереотипи, а й підтримують гендерну нерівність, віддаючи перевагу чоловічому і домінантному й недооцінюючи жіноче і нетипове. Важливими засобами формування гендерної взаємодії є організація спільної діяльності представників різної статі і збагачення досвіду міжособистісного спілкування (спільні трудові справи, заняття мистецтвом і спортом, громадська діяльність, робота в гуртках, клубах і секціях, екскурсії, тур-та культпоходи, військово-спортивні ігри, організація дозвілля, вечорів, танців, пошукова робота, організація взаємодопомоги, проведення різноманітних тренінгів тощо).

В умовах освітньо-розвивальної педагогічної парадигми постало завдання нового осмислення гендеру як соціокультурної статі, нового прочитання та реконструкції минулого у стосунках статей, аналізу історії розвитку гендерних, шлюбно-сімейних та сексуальних стосунків і, найголовніше, представлення міждисциплінарного, синергійного підходу до гендерної проблематики. Як слушно підкреслює Президент НАПН України В. Кремень: «Сьогодні освіченість полягає... в оволодінні загальною системою орієнтації в океані інформації, у створенні жорстких особистісних «фільтрів» чітких способів відбору цінної (передусім для себе) інформації. Головне – знати, як знайти потрібні знання». ...Постає проблема духовної свободи і відповідальності людини, що актуалізує проблему освіти..., відкритого діалогу, прямого і зворотнього зв'язку солідарної взаємодопомоги» [8; с.6-10].

Формування гендерної культури та егалітарної свідомості у молоді визначається також метою, напрямками та основними завданнями Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, прискорення інтеграції України у міжнародний освітній простір. Свідченням позитив-

них якісних змін у забезпеченні розвитку національної освіти став Форум міністрів освіти європейських країн «Школа XXI століття: Київські ініціативи», на якому проголошено сім напрямів євроінтеграції дошкільної та середньої освіти і проекти практичних дій за кожним із них («Дошкільна освіта», «Спільна історія без розділових ліній», «Толерантність», «Через мову до взаєморозуміння», «ІКТ-освіта без кордонів», «Від шкіл-партнерів до партнерів-країн», «Новий освіті Європи – новий європейський учитель») [9].

Труднощі періоду реформування, процеси певної соціально-економічної нестабільності, екологічні проблеми спричиняють низку ризиків. Серед них: негативний вплив складної демографічної ситуації; несприйняття частиною суспільства нових реформ; неготовність певної частини працівників освіти до новітніх форм діяльності, відсутність системи мотивацій і стимулювання інноваційної діяльності в системі освіти, нівелювання ризиків у зазначеній діяльності; недостатній розвиток громадського самоврядування навчальних закладів, недосконалість механізмів залучення громадськості до управління освітою з метою оновлення інституцій громадянського суспільства.

Сучасний ринок праці вимагає від випускника не лише глибоких теоретичних знань, а й здатності самостійно застосовувати їх у нестандартних, постійно змінюваних життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян, зокрема гендерно-компетентних, чутливих і толерантних [9].

Маючи значний досвід у розвитку гендерного дискурсу у вищій школі (в університеті гендерні дослідження розпочалися з 1999 року), ми окреслили коло питань, яке вимагає розробки і досліджень у зв'язку з декларуванням гендерно-орієнтованого напрямку, а саме: «Суспільство, стать, гендер» (біологічне і соціальне у гендерній соціалізації, наслідки гендерної асиметрії

для розвитку особистості дитини, конструювання технологій впливу соціуму на індивіда з метою формування певної моделі гендерної ідентичності, сутність соціальних трансформацій у стосунках статей тощо); *«Гендер і педагогіка»* (гендерні аспекти історії школи і педагогіки; гендерний потенціал навчально-виховного процесу, вікові аспекти гендерної соціалізації, критика гендерної тенденційності традиційної школи тощо); *«Проблеми впровадження гендерного підходу в роботу школи і сім'ї»* (методологія і методика гендерної освіти і виховання, шляхи впровадження гендерної інновації в навчально-виховний процес освітніх установ і сім'ї тощо); *«Міжстатеві взаємини»* (еволюція гендерної взаємодії, міжстатєва дружба, кохання, сексуальні стосунки); *«Дошлюбна підготовка учнівської молоді»* (гендерні проблеми сучасної сім'ї; сексуальна культура в сім'ї; гендерні особливості подружніх конфліктів, виконання батьківських ролей тощо); *«Гендерний підхід у підготовці вчителів»* (виявлення і подолання гендерних стереотипів учителів і студентів педвузів, методи і прийоми їх деконструкції і реконструкції).

Як показує наш досвід викладання у стінах вузу гендерних курсів, введення спеціальної історичної дисципліни сприяє вивченню студентами історичної ретроспективи гендерних відносин. Курс включає в себе історію жінок, історію чоловіків, історію їх взаємин, проблему соціального конструювання статі і, головне, взаємозв'язок і вплив вищевказаних процесів на загальну картину історичного розвитку людства. При цьому гендерна історія полягає не в простому опису досвіду чоловіків і жінок з їх основними характеристиками, а саме інтерпретація історичного розвитку суспільства в різні часи і періоди є важливим фактором для розуміння сучасних і перспективних проблем для гендерної освіти та виховання.

Історія статей та їх взаємодії на різних етапах розвитку суспільства,

проблема соціально-педагогічного конструювання статі, взаємозв'язок і вплив вищевказаних процесів на загальну картину історичного розвитку людства – все це є соціальним тлом становлення гендерної педагогіки. Пізнання історії гендерної педагогіки дає змогу виділити як найзагальніші, так і особливі риси кожної епохи, що стає джерелом роздумів про взаємодію статей, шлюбно-сімейні стосунки, сенс та мету сексу, уявити педагогічну складову цієї проблематики. Головна мета історії гендерної педагогіки – показати, як люди різної статі взаємодіяли між собою, як впливали на своїх дітей, формуючи їх гендерну ідентичність, реконструювати гендерне минуле шляхом планомірного поєднання характерних для кожної епохи фактів.

Серед завдань курсу з історії гендерної педагогіки слід відмітити: показ історичної зумовленості гендерних стереотипів; реконструювання традиційних культурних обмежень розвитку потенціалу особистості залежно від статі; вивчення соціально-історичних причин дискримінації за статевою ознакою в різних культурах; аналіз змісту та основних етапів становлення гендерної ідентичності індивідів обох статей у різних історичних епохах; показ історичної ролі соціальних інституцій у гендерній соціалізації дітей та підлітків; аналіз стану жіночої освіти та гендерного виховання залежно від розвитку культури тієї чи іншої історичної епохи; вивчення різних підходів до організації спільного та роздільного навчання дітей різної статі; виявлення закономірностей гендерної соціалізації дітей та учнівської молоді у вітчизняній та зарубіжній школі; отримання достовірних наукових знань про закономірності розвитку гендерно-педагогічних теорій; розкриття сутності підходів видатних вітчизняних і зарубіжних педагогів до проблем гендерної соціалізації та статевого виховання дітей і підлітків; ознайомлення з сучасними формами гендерного виховання через їх історичний родовід.

Реалізація мети і завдань гендерної історії педагогіки здійснювалась за допомогою аналізу літературних пам'ятників різних часів і різних народів: опису звичаїв і традицій, указів, заборон, опису свят та ігор, фольклору, церковних вердиктів, наукових праць, художніх творів тощо. Крім цього, студенти набували умінь та навички з гендерного аналізу творів образотворчого мистецтва, предметів побуту, засобів контрацепції. У гендерних дослідженнях ми спиралися на найновіші публікації, результати відомих і мало відомих антропологічних, історико-соціологічних, психолого-педагогічних доробок з цієї проблематики.

Наш університет ввійшов до п'яти вишів, у яких було підтримано створення кафедр з гендерних студій за сприяння Програми розвитку ООН в Україні (ПРООН) та Європейського Союзу [12]. Засади принципами у функціонуванні кафедри педагогіки та гендерної рівності є формування гендерних компетентностей майбутніх вчителів та викладачів як ключових життєвих компетентностей згідно вимог Болонського процесу, розробка та реалізація гендерно-освітніх технологій у практиці вузу на основі «педагогічної матриці» української освіти та відповідно до нормативно-правових документів. Інституціоналізація гендеру в системі підготовки майбутніх фахівців-педагогів передбачає інтегрований та комплексний підхід у діяльності двох підрозділів університету – кафедри педагогіки та науково-дослідного гендерного Центру, що дозволило об'єднати зусилля науковців, викладачів вищих навчальних закладів, студентів з метою підвищення їх гендерної свідомості. Це також передбачало експертну, технічну та методичну підтримку гендерно-орієнтованого навчання, розробку гендерних модулів до навчальних програм кафедр психології та педагогіки початкового навчання, практичної психології, історії, географії України, викладання іноземних мов, компаративістики, методики

викладання природничих дисциплін, інформаційних технологій та ін., а також підготовку студентів, магістрів і аспірантів до дослідження гендерних проблем у різних сферах суспільного життя; проведення аналітичних, соціальних та статистичних досліджень щодо стану гендерної ситуації в Україні та її регіонах; забезпечення висвітлення результатів досліджень та заходів у засобах масової інформації для широкої громадськості.

Актуальними є реалізація в освітніх програмах ідеї посилення ролі сім'ї у вихованні дітей, розширення можливості впливу родин учнів на навчально-виховний процес. Сім'я є основним інститутом самоідентифікації українського суспільства, в якому закладається духовний стрижень особистості, основи її моралі, самобутність національного світовідчуття, світорозуміння ментальності. У зв'язку з цим планується подальший розвиток гендерної педагогіки та психології як інноваційних гуманітарних дисциплін у просвітницькій роботі з гендерної проблематики, організація гендерного виховання на засадах егалітаризму як втілення ідеї рівних прав і можливостей статей, розширення мережі гендерних лабораторій при дотичних кафедрах за рахунок впровадження мультидисциплінарного підходу.

У активі ТНПУ імені Володимира Гнатюка – реалізація 5 державних науково-дослідних тем: «Психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх педагогів до статевого виховання дітей та юнацтва як передумови формування особистості сім'янина» (2001-2003); «Гендерна соціалізація дітей та юнацтва» (2003-2005), «Гендерна освіта та виховання: перспективи розвитку» (2006-2008), «Гендерні компетенції у освітньо-професійному зростанні студентської молоді» (2009-2011), «Гендерно-освітні технології у соціогуманітарному знанні: досвід та перспективи» (2012-2015), низки міжнародних грантів. Розроблено та апробовано гендерно-орієнтовані навчальні курси та про-

грами «Гендерна педагогіка», «Історія гендерної педагогіки», «Гендерна психологія», «Психологія сімейного життя», «Дошлюбна підготовка учнівської молоді», «Гендерна психологія та педагогіка», «Гендерна освіта: теорія і практика» тощо для студентів різних спеціальностей. Відбулися значні позитивні зрушення в бібліотечно-інформаційному забезпеченні педагогічної освіти і науки, зокрема, створено веб-портали та сайти у бібліотеці, формується повноцінний галузевий інформаційний

ресурс, електронні каталоги, повнотекстові бази, електронні гендерні бібліотеки.

Ефективність набуття студентами гендерних компетентностей залежить не лише від їх готовності до виконання гендерних ролей в період трансформаційних змін у суспільстві, а й від готовності проводити просвітницьку роботу у майбутній професійній діяльності, що сприятиме оптимізації гуманістичних технологій як здійсненню «єдності життя і виховання дитини».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бовуар С. Друга стаття : в 2 т. / С. Бовуар / [пер. з французької Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко]. – Т. 1. – К. : Основи, 1994. – 390 с.
2. Вища освіта України і Болонський процес : [навчальний посібник / за ред. В. Кременя]. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – 384 с.
3. Гендерна освіта : теорія та практика : [навчальна програма з інтегрованого курсу для студентів педагогічних вузів] / Кравець В., Говорун Т., Кікінежді О. // Гендерні стандарти сучасної освіти : збірка рекомендацій. – Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. – Частина 3. – С. 7 – 72.
4. Гендерний аналіз українського суспільства / [за ред. Т. Мельник]. – К. : ПРООН, 1999. – 211 с.
5. Гендерні проблеми в умовах глобалізації : українські реалії та перспективи : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, (19 березня 2010 р.) / [за наук. ред. проф. В. П. Кравця]. – Тернопіль : ТНПУ, 2010. – 160 с.
6. Кравець В. Гендерна педагогіка : [навчальний посібник] / В. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2003. – 416 с.
7. Кравець В. Історія гендерної педагогіки : [навчальний посібник] / В. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2005. – 440 с.
8. Кремень В. Синергетика в освіті : контекст людиноцентризму : [монографія] / В. Кремень, В. Льїн ; НАПН України. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 368 с.
9. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.
10. Основи теорії гендеру : [навчальний посібник]. – К. : «К.І.С.», 2004. – 536 с.
11. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 №2866-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.
12. Україна – Євросоюз у деталях. Гендерна рівність і права дітей. – 2010. – № 2 (5).